

ri arasındaki sınır bölgesinde yer alan Cend'de birlikte yaşamak zorunda oldukları halkın dinini ve âdetlerini benimsemedikleri takdirde tecrit edilmiş küçük bir topluluk olarak kalacaklarını yanındakilere anlattı ve müslüman olmaya karar verdiğini açıkladı. Daha sonra Hârizm'deki Zendek şehrinin (Ebû'l-Ferec, I, 293) ve Buhara'nın idarecilerine elçi gönderip kendilerine Kur'an'ı ve İslâmîyet'i öğretecek kişiler gönderilmesini istedi (Mîrhând, IV, 235-236). Onların çeşitli hediyelerle birlikte yolladığı hocalar sayesinde İslâmîyet Selçuk'a bağlı Oğuzlar arasında hızla yayılmaya başladı (Ebû'l-Ferec, I, 293; Köymen, I, 21; Agacanova, *Oğuzlar*, s. 263). Selçuk müslüman olduktan sonra Oğuz Yabgu Devleti ve gayri müslim Türk boylarıyla irtibatını kesti ve onlara karşı sürdürülen cihad harekâtına katıldı. Oğlu Mîkâil de muhtemelen böyle bir sefer sırasında şehid düştü. Selçuk'a bağlı Oğuzlar bu tarihten itibaren Selâcîka, Selcûkiyyân ve Türkmen adlarıyla anılır oldu.

Müslüman olduktan sonra itibarı daha da artan Selçuk Bey'in etrafında kalabalık kitleler toplandı. Gayri müslim Türkler'e karşı gerçekleştirilen seferler ve Oğuz Yabgu Devleti'yle yapılan mücadeleler neticesinde Cend, Selçuklular'ın hâkimiyetine girdi ve Selçuklu Beyliği'nin merkezi oldu. Selçuk bu tarihten itibaren "el-Melikü'l-gâzî" unvanıyla anılmaya başlandı (Beyhakî, s. 122). Belâc ve Beruket şehirlerini de fetheden Selçuk'un giriştiği cihad harekâtı sayesinde çeşitli ülkelerden çok sayıda Türk, Selçuk'a tâbi olmak için Cend'e akın etti. Türkler'in tarih boyunca asil hânedanlara karşı duydukları sevgi ve saygının bir sonucu olarak Selçuk'un etrafında toplandıkları ileri sürülmekte ve bu noktadan hareketle Selçuklular'ın eski bir Türk hükümdar ailesine mensup oldukları iddiası teyit edilmektedir.

Selçuk Bey'in sadece kendine bağlı Oğuzlar arasında değil bölgede hüküm süren Sâmanîler ve Karahanlılar gibi iki büyük devlet nezdinde de itibar sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Sâmanîler'in, topraklarını işgal eden Karahanlılar'a karşı Selçuk'tan yardım istemeleri ve onun oğlu Arslan'ın (Arslan Yabgu) yardımıyla kaybettikleri toprakları geri almaları Selçuk ve ailesinin hayatında önemli dönüm noktalarından birini teşkil etti. Böylece Selçuk, mahallî bir bey olmaktan çıkıp iki devlet arasındaki olaylara müdahale eden bir lider vasfını kazandı. Sâmanîler, bu yardımlara karşılık Buhara yakınlarındaki Nur kasabasını Selçuk'a bağlı Oğuzlar'a verdi.

Selçuk Cend'de kalırken oğlu Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuzlar 382'den (992) önceki bir tarihte ve muhtemelen 375 (985-86) yılında Nur kasabasına göç etti (Müstevfi, s. 426-427). Sâmanîler 393 ve 394 (1004) yıllarında da Selçuklular'ın yardımıyla Karahanlılar'ı mağlûp etti.

Selçuk yaklaşık 397 (1007) yılında 100 (*Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye*, s. 2) veya 107 (İbnü'l-Esîr, IX, 382) yaşında Cend şehrinde vefat etti. Onun 992'den sonra öldüğünü söyleyenler olduğu gibi 1009 veya 1010'da öldüğünü ileri sürerler de vardır (Agacanova, *Oğuzlar*, s. 262). Sultan Alparslan 1066'da Cend'e giderek dedesi Selçuk'un kabrini ziyaret etti. Türkmen hükümdarlarından birinin kızıyla evli olan Selçuk Bey'in (Köymen, I, 31) kaynaklarda üç (Mîkâil, İsrâil [Arslan Yabgu], Mûsâ) (İbnü'l-Esîr, IX, 474; *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye*, s. 2; Ahmed b. Mahmûd, s. 5), dört (Mîkâil, İsrâil, Mûsâ, Yûnus) (Râvendî, I, 85; Müstevfi, s. 426) veya beş (Mîkâil, İsrâil, Mûsâ, Yûnus, Yûsuf [Yinal]) (Zahîrüddîn-i Nîsâbü'rî, s. 10; Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, II/5, s. 5) çocuğu olduğu kaydedilmektedir (krş. Kafesoğlu, XIII [1958], s. 117-130; Turan, s. 85-86).

BİBLİYOGRAFYA :

Divânü lugâti't-Türk Tercümesi, I, 55; İbn Hassûl, *Kittâbü Taftîlî'l-etrâk 'alâ sâ'iri'l-ecnâd* (trc. ve nşr. M. Şerefeddin Yaltkaya, *TTK Belleten*, IV/14-15 [1940] içinde), tercüme: s. 265; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Köymen), s. 2, 13; Mün-tecebüddin Bedî', *'Atebetü'l-kelebe* (nşr. Muhammed Kazvî'nî – Abbas İkbâl), Tahran 1329 hş., s. 32; Beyhakî, *Târîh* (Hüseynî), s. 122; Zahîrüddîn-i Nîsâbü'rî, *Selcûknâme* (nşr. Muhammed Ramazânî), Tahran 1332 hş., s. 10; Râvendî, *Râhatü's-sudûr* (Ateş), I, 29, 85-86, 90, 92; Kadî Burhâneddîn-i Anevî, *Anîs al-Kulûb* (trc. M. Fuad Köprülü, *TTK Belleten*, VII/27 [1943] içinde), s. 475, 501; *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye* (Lugal), s. 1-3; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 382, 473-474; ayrıca bk. İndeks; Bîndârî, *Zübdetü'n-Nusra* (Burslan), s. 2-3; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 63; Ebû'l-Ferec, *Târîh*, I, 292-293, 299; Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmi'u't-tevârîh* (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, II/5, s. 5-6; Muhammed b. Abdullah el-Hüseynî el-Yezdî, *el-'Urâza fi'l-hikâyeti's-Selcûkiyye* (trc. Abdünnâim M. Haseneyn – Hüseynî Emîn), Bağdad 1979, s. 20; Müstevfi, *Târîh-i Güzide* (Nevâî), s. 425-427; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 269-273; Mîrhând, *Ravzatü's-şafa'*, IV, 235-236; Ahmed b. Mahmûd, *Selcûknâme* (haz. Erdoğan Merçil), İstanbul 1977, s. 5; Münecimbaşı, *Câmi'u'd-düvel: Selçuklular Tarihî* (nşr. ve trc. Ali Öngül), İzmir 2000, I, 1-4; J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, Berlin 1914, s. 187; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 146; a.m.lf., *Selçuklu Ailesinin Menşei Hakkında*, İstanbul 1955; a.m.lf., "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *TM*, XIII (1958), s. 117-130; a.m.lf., "Selçuklular", *İA*, X, 353-357; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmpa-*

ratorluğu Tarihî, Ankara 1979, I, 6-8, 21, 31-68; Zekî Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 77, 183-185, 189, 202; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihî*, İstanbul 1985, s. 45-47, 54, 103; a.m.lf. – Ali Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihî*, Ankara 1995, s. 15, 16, 17, 46, 52, 499, 507; S. G. Agacanova, *Oğuzlar* (trc. Ekber N. Necef – Ahmet Annaberdiyev), İstanbul 2002, s. 243-276; a.m.lf., *Selçuklular* (trc. Ekber N. Necef – Ahmet Annaberdiyev), İstanbul 2006, s. 56, 105, 144; Osman Turan, *Selçuklular Tarihî ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 2003, s. 21-87, ayrıca bk. İndeks; V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihî Dersleri* (haz. Hüseyin Dağ), Ankara 2004, s. 92-96; L. Rasonyi, "Selçuk Adının Menşeiine Dair", *TTK Belleten*, III/10 (1939), s. 377-384.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

SELÇUKLULAR

(آل سلجوق)

Türkler'in
İslâmî devirde kurdukları
en büyük hânedanlardan biri
(1040-1308).

I. BÜYÜK SELÇUKLULARI

- A) Tarih
- B) Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat
- C) Dinî, İlmî, Fikrî ve Tasavvufî Hayat

II. KIRMAN SELÇUKLULARI

- A) Tarih
- B) Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat

III. ANADOLU SELÇUKLULARI

- A) Tarih
- B) Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat

IV. SURİYE SELÇUKLULARI

- A) Tarih
- B) Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat

V. IRAK SELÇUKLULARI

- A) Tarih
- B) Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat

VI. SELÇUKLULAR'DA DEVLET TEŞKİLÂTI

VII. MİMARİ

Oğuzlar'ın Kinik boyuna mensup olan hânedan adını Oğuz Devleti'nin ordu kumandanı Selçuk Bey'den alır. Selçuk Bey'in Mîkâil, Arslan (İsrâil), Mûsâ, Yûsuf ve Yûnus adlı beş oğlu vardı. Gayri müslimlerle yapılan bir savaşta şehid düşen Mîkâil'in Dâvud (Çağrı Bey) ve Muhammed (Tuğrul Bey) isimli iki oğlu dedeleri Selçuk Bey tarafından büyütülmüş, anneleri Türk geleneğine göre amcaları Yûsuf ile evlendirilmişti. Selçuk Bey muhtemelen 350 (961) yılında Yenikent'ten Cend şehrine gelmiş ve burayı beyliğin merkezi yapmıştı. Selçuk Bey Cend'de kalırken oğullarından Arslan kendine tâbi Oğuzlar'la Buhara yakınlarındaki Nur kasabasına göç etmişti (375/985-86).

Ülkesini Karahanlılar'dan kurtarmak için mücadeleye girmiş olan Sâmânî Hükümdarı İsmâil b. Nûh el-Müntasır 393 (1003) yılında Cend'e gelip Selçuk Bey'den yardım istedi. Selçuk Bey onun isteğini kabul etti ve ayrıca kızıyla evlendirdi. Oğlu Arslan Yabgu kumandasındaki bir orduyu İsmâil ile birlikte Karahanlılar üzerine gönderdi. Bu ordu, Semerkant'a yaklaşık 42 km. mesafedeki Kûhek'te Karahanlı kumandanı Subaşı Tegin'i yenilgiye uğrattı. Karahanlı Hükümdarı İlig Han Nasr yenilgi haberini alır almaz ordusuyla Semerkant'a geldi. Oğuzlar bir gece baskınıyla onu da yendiler (Şevval 393 / Ağustos 1003); on sekizi kumandan olmak üzere birçok esir aldılar ve Karahanlı ordusunun ağırlığını yağmaladılar. Gazneli kaynaklarına göre, geriye döndükten sonra Oğuzlar'ın İlig Han ile savaştıkları için pişman olup handan özür dileyebilecekleri ve esirleri serbest bırakarak gönülünü alacakları söylentisinin çıkması üzerine İsmâil, Ceyhun'u geçip Horasan'a döndü. Oğuzlar, ertesi yıl İsmâil'in İlig Han'ı Semerkant dolaylarında yapılan savaşta (Şevval 394 / Ağustos 1004) yenilgiye uğratmasında da önemli rol oynadılar.

Selçuk Bey'in yaklaşık 397'de (1007) ölümünün ardından ailenin başına Arslan Yabgu geçti. Arslan Yabgu'nun doğrudan kendisine bağlı 4000 süvariden oluşan bir kuvveti vardı. Bundan başka Selçuk Bey'in diğer oğulları Yûsuf ile (Yinal) Mûsâ'nın ve torunları Çağrı ve Tuğrul beylerin de askerleri bulunuyordu. 411 (1020-21) yılında Karahanlı hânedanına mensup Ali Tegin, Buhara'ya hâkim olup ülkesini genişletmeye başladı. Bu tarihte Selçuklular'a bağlı diğer Oğuz boyları da Cend yöresini bırakarak Buhara bölgesine gitmişlerdi. Ali Tegin ile Arslan Yabgu arasında kuvvetli bir ittifak meydana getirilmiş, büyük bir ihtimalle Ali Tegin Buhara'yı Arslan Yabgu'nun yardımıyla ele geçirmişti.

415 (1024) yılında Yûsuf b. Hârûn, Kadır Han unvanını alarak Karahanlılar'da büyük kağan olunca kardeşleri Ali Tegin ile Ahmed ona karşı birleştiler. Ahmed de kendini büyük kağan ilân etti. Bunun üzerine Yûsuf Kadır Han, Gazneli Mahmud'la anlaştu ve onunla birlikte Mâverâünnehir'i istilâ etti. Ali Tegin kaçıp kurtuldu; karısı, kızları ve ağırlıkları Gazneliler'in eline geçti. Yûsuf Kadır Han, tarihe "Mâverâünnehir mülâkâtı" olarak geçen görüşmelerinde Gazneli Mahmud'a Selçuklular'ın kalabalık ve savaşçı bir topluluk olduklarını, hükümdarlık peşinde koştuklarını, Gazne-

li Devleti için tehlike oluşturduklarını, bu sebeple Türkistan ve Mâverâünnehir topraklarından uzaklaştırılmalarının doğru olacağını söyledi. Gazneli Mahmud bu görüşmenin ardından on binlerce süvariye sahip olan, savaşçılığı ve mertliğiyle tanınan Arslan Yabgu'yu hile ile Semerkant'a getirtip tutuklattı. Arslan Yabgu önce Gazne'ye, oradan Hindistan'da Mülân yakınındaki Kâlincâr Kalesi'ne götürülüp hapsedildi (1025). Hiç beklemediği bir hilenin kurbanı olan Arslan Yabgu bu kalede öldü (1032). Arslan Yabgu, mahpus bulunduğu kaleden yeğenleri Tuğrul ve Çağrı beylere gizlice haber gönderip onları Gazneli Mesud ile mücadeleye teşvik etti. Arslan Yabgu'nun ölümünün ardından Selçuklu ailesinin başına Mûsâ (Inaç) Yabgu geçti, ancak idare fiilen Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'in elinde idi.

Mâverâünnehir'de sıkıntı içinde olan Tuğrul ve Çağrı beyler daha elverişli topraklar aramaya karar verdiler. Tuğrul Bey çöllerde çekilirken Çağrı Bey, 3000 kişilik bir süvari birliğinin başında Gazneli hâkimiyetindeki Horasan'dan Anadolu'ya doğru hareket etti (1016-1021). Ermeni ve Gürcü topraklarında bir süre kaldıktan sonra ciddi bir mukavemetle karşılaşmadan tekrar Tuğrul Bey'in yanına döndü. Diğer yandan Arslan Yabgu'nun Kutalmış ve Resul Tegin adlı oğulları ile akrabaları Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuz boylarına hâkim olmadılar. 4000 çadırdan oluşan bu Oğuz grubunun ileri gelenleri Arslan Yabgu'nun tutuklanmasının ardından Gazneli Mahmud'a Selçuklular'dan zulüm görmekte olduklarını söyleyip kendilerine Horasan'da yurt vermesini rica ettiler; ricaları kabul edilirse ordusunun gücünü arttıracaklarını söylediler. Sultan Mahmud, başta Tûs Valisi Arslan Câzib olmak üzere bazı devlet adamları ve emirlerin itirazlarına rağmen onların isteklerini kabul etti. Bu Oğuz grubu Horasan'a geçip Serahs, Ferrâve ve Bâverd çölünde yurt tuttu. Böylece Oğuz ilinden bir grup tarihte ilk defa Amuderya (Ceyhun) ırmağının öbür yakasına, yani İran topraklarına ayak basmış oldu. Grubun başında Yağmur, Boğa, Göktaş, Anasioğlu ve Kızıl adlı beyler vardı. Bunlar muhtemelen bağımsız yaşamak istedikleri için Selçuklu ailesinden zulüm gördüklerini söylemişlerdi. Nitekim çoğu Selçuklu Devleti kurulduktan sonra da onlara itaat etmedi.

Gazneli Mahmud 418 (1027) yılında yaptığı Hindistan seferinden dönerken uğradığı Nesâ, Bâverd ve İsferyân'de halk yağ-

macılıklarından dolayı bu Oğuz grubunu sultana şikâyet edince Mahmud, Tûs Valisi Arslan Câzib'e mektup yazarak üzerlerine yürümesini emretti. Arslan onlarla üç defa çatışmaya girip üçünde de yenilince Gazneli Mahmud Tûs'a gitti. Arslan'ı askerle takviye ederek tekrar Oğuzlar'ın üzerine gönderdi. Arslan bu defa Ferrâve Kervansarayı yakınında Oğuzlar'a karşı galibiyet elde etti. Bir hayli zayıf veren Oğuzlar'ın çoğu, Hazar denizinin doğu kıyısındaki Balhan dağları bölgesine ve Dihistan'a kaçtı. Yenilginin ardından Oğuz saldırıları azalmaya başladı. 421 (1030) yılında vefat eden Gazneli Mahmud'un vasiyetine göre oğullarından Muhammed tahta çıkarıldı. İsfahan'da bulunan ağabeyi Mesud kardeşinin hükümdarlığını tanımayıp harekete geçti. Mesud Gazne'ye doğru yürürken Oğuz beylerinden Yağmur'u da hizmetine aldı. Mesud hükümdar olunca Yağmur'un ricası üzerine diğer Oğuz beyleri Kızıl, Boğa, Göktaş da hizmete alındı. Sultan Mesud bunların başına Humar Taş adlı Gazneli bir emiri geçirdi. 422'de (1031) başşehir Gazne'ye Oğuzlar'ın Serahs ve Ebîverd (Bâverd) halkına zulmettikleri haberi geldi. Mesud onlara karşı bir ordu gönderdiyse de başarı elde edemedi. Sultan 423 (1032) yılında Emîr Taş-ı Ferrâş'ı Rey valiliğine tayin etti, hizmetine almış olduğu Oğuz beylerini de onunla beraber Rey'e gönderdi. Beylerin görevleri Rey yöresinde düzenin sürdürülmesinde Vali Taş-ı Ferrâş'a yardımcı olmaktı. Bir süre sonra Mesud'un emriyle Yağmur Bey ile Oğuzlar'ın ileri gelenlerinden elli kişi öldürüldü. Bu durum, Serahs ve Ebîverd halkına zulüm yapan ve Sultan Mesud'un gönderdiği orduyla savaşan Oğuzlar'ın çoğunun Yağmur Bey'in oymağı olduğunu düşündürmektedir. Rey'e giden beylerden Yahyâ oğlu Kızıl Bey, Rey yöresinin hâkimi olunca Selçuklular'la iyi ilişkiler kurdu ve onlara damat oldu. Bu Oğuzlar'a Rey yöresinde oturdukları için Irak Oğuzları denilmiştir.

Arslan Yabgu ile Karahanlı Ali Tegin'in kurduğu dostluk ve ittifak Arslan Yabgu'nun ölümünden sonra devam etti. Hârizmşah Altuntaş ile Ali Tegin arasında Debüsiye'de 423'te (1032) yapılan savaşta Karahanlı ordusunda Selçuklular da yer aldı. Ali Tegin'in ölümünün (426/1035) ardından oğulları çocuk yaşta olduğu için iktidar kumandanların eline geçti. Bu kumandanlarla Selçuklular arasında husumet baş gösterdi. Selçuklular oturdukları Buhara'nın Nur yöresinde kalamayacaklarını anlayarak Hârizmşah Hârûn'un ülkesi-

ne göç etti. Horasan'ı Selçuklular'dan faydalanarak Gazneliler'den almak isteyen Altuntaş'ın oğlu Hârûn onları dostça karşıladı ve Hârizm'de istedikleri kadar oturmalarına izin verdi.

425 (1034) yılında Cend hâkimi Emîr Şah Melik büyük bir orduyla Hârizm'e gelip Selçuklular'a baskın yaptı. Ağır kayıplar vererek Ceyhun'un sol yakasına geçen Selçuklular kısa bir süre sonra kendilerini toparladılar. Ünlü bir aile olmaları dolayısıyla Oğuz eline mensup beylerle yakınlarında bulunan kişiler ana yurttan gelip onların hizmetine girmeye başladılar. Ertesi yıl dostları Hârizmşah Hârûn, Gazneli vezirinin düzenlediği bir suikastın kurbanı oldu (Cemâziyelâhîr 426 / Nisan 1035). Onun ölümünün ardından Selçuklular Hârizm'de daha fazla kalamadılar. Tuğrul ve Çağrı beyler yanlarında amcaları Mûsâ İnanç Yabgu, Yûnus Yinal, İbrâhim Yinal ve kuvvetleri olduğu halde Ceyhun nehrini geçip 10.000 atıyla Gazneli Devleti'ne ait Horasan topraklarına ulaştılar (Receb 426 / Mayıs 1035). Gazneliler o sırada sadece İslâm âleminin değil dünyanın en kuvvetli imparatorluklarından biriydi. Selçuklular'ın sayısı Merv'e ve Nesâ'ya doğru ilerledikçe arttı. Tuğrul Bey ile Çağrı Bey'in Horasan'a geçmesiyle Selçuklu Devleti'nin temelleri atılmış oldu. Selçuklular'ın Gazneli topraklarına girdiğini Cürcân'da haber alan Sultan Mesud büyük bir endişeye kapıldı. Gazneli Veziri Ahmed b. Abdüssamed, "Bugüne kadar işimiz çobanlarla idi, şimdi ülkeler zapteden beyler geldi"; diğer bir devlet adamı da, "Horasan elden gitti" diyerek üzüntülerini dile getirdiler.

Mûsâ Yabgu, Tuğrul ve Çağrı beyler Sultan Mesud'a bir mektup göndererek halifenin "mevlâ"sı olduklarını, sultanın hizmetine girmek istediklerini, böylece Dihistan, Hârizm, Balhan dağı ile Ceyhun tarafından gelecek akınları önleyeceklerini, Irak ve Hârizm Oğuzları'nı da bölgeden uzaklaştıracaklarını, buna karşılık Nesâ ve Ferâve vilâyetlerinin kendilerine ihsan edilmesini istediler. Vezirin, durumun iyice anlaşılması için biraz beklenilmesi teklifine rağmen Sultan Mesud, Hâcib Begtoğdı kumandasındaki 17.000 kişilik bir orduyu Selçuklular'ın üzerine gönderdi. Gazneli ordusu Nesâ civarında yapılan savaşta (19 Şâban 426 / 29 Haziran 1035) bozguna uğradı. Bu zaferle Selçuklular büyük bir güven kazandılar ve bölgede bir devlet kurabileceklerine inanmaya başladılar. Sultan Mesud yenilginin ardından barışı tercih etti. Dihistan'ı Çağrı Bey'e, Nesâ'yı

Tuğrul Bey'e, Ferâve'yi Mûsâ Yabgu'ya verdi. Kendilerine bir tür özerklik tanınan Selçuklular bunun karşılığında Gazneli sultanına tâbi olacak ve içlerinden biri devlet merkezi Gazne'de oturacaktı. Selçuklu beylerine menşur, hil'at, sancak, külâh, Türk geleneğine göre eyerli at ve altın kemer gönderildi (Ağustos 1035). Ancak beyler, Sultan Mesud'un yenilgi üzerine hemen barışa yanaşmasını onun zayıflığının bir göstergesi olarak yorumladılar ve barışı ciddiye almayıp kendilerine gönderilen hil'atleri yere attılar. Nesâ zaferinin ardından Selçuklular çeşitli yerlerden gelen Oğuz topluluklarının katılımıyla daha da kuvvetlendiler. Bu dönemde Irak Oğuzları'ndan bir kısmı Selçuklular'ın hizmetine girdi. Selçuklular'ın Horasan'a gelmesi ve bazı sınır yörelerini işgal etmesiyle Ceyhun ve Balhan yolları açıldı, böylece Oğuzlar'dan bir kısmı daha bölgeye itikal etti.

Selçuklular, barışın yapılmasından üç dört ay sonra Belh ve Sistan'a kadar yağma akınları düzenlemeye başladılar. Bu akınların devam etmesine rağmen Sultan Mesud'un Hindistan'ın fethiyle meşgul olması onun tehlikeyi yeterince algılayamadığını göstermektedir. Sultan, Horasan vilâyetlerini korumak için Nişâbur'da bulunan Hâcib Subaşı kumandasında 15.000 kişilik bir ordu gönderdiyse de başarı sağlanamadı. Öte yandan Sultan Mesud tarafından hizmete alınarak Rey bölgesine gönderilen Irak Oğuzları, akrabaları Selçuklular'ın Horasan'daki başarılarından cesaret alarak Rey'de isyan edip Gazneliler'in Rey valisi Taş-ı Ferrâş'ı öldürdüler (428/1037). Taş-ı Ferrâş'a yardım için gönderilen bir Gazneli kuvvetine karşı da parlak bir zafer kazandılar. Böylece Rey çevresindeki Gazneli hâkimiyeti sona erdi. Bu çok önemli başarının ardından Irak Oğuz beyleri Azerbaycan'a gittiler, sadece Kızıl 1500 askerle Rey'de kaldı. Azerbaycan'a giden beylerden Dâna dışındakiler çok geçmeden İrâk-ı Acem'e döndüler. Azerbaycan'dan İrâk-ı Acem'e dönen Göktaş ve Boğa, Kızıl ile birleşerek Hemedan'ı işgal edip şehri yağmaladılar, aynı şekilde Dinever ve Esedâbâd köyleri de yağmalandı. Bu yağmalarda Deylemililer de Oğuzlar'ın yanında yer aldı. Rey bölgesinin büyük bir kısmına hâkim olduğu anlaşılan Kızıl, Selçuklular'ı metbu tanıdı ve Tuğrul Bey'in kız kardeşiyle evlendi. Tuğrul Bey 434'te (1042-43) Rey'e geldiğinde Irak Oğuzları, Rey-Hemedan ve Kazvin arasındaki bölgede yaşıyordu.

Sultan Mesud, Hâcib Subaşı'nın mükemmel bir orduya sahip olduğu halde aradan

üç yıl geçmesine rağmen Selçuklu akınlarını bir türlü durduramaması üzerine Selçuklular'la bir meydan muharebesi yapılması için emir verdi. Serahs yakınlarında Talhâb adlı yerde cereyan eden savaşta Gazneliler ağır bir yenilgiye uğradı (429/1038) ve Gazneli ordusunun bütün ağırlığı Selçuklular'ın eline geçti. Çağrı Bey Merv'e, Tuğrul Bey Nişâbur'a, Mûsâ Yabgu Serahs'a girdi. Halk hiçbir yerde onlara karşı tepki göstermedi. Merv'de Çağrı Bey, Nişâbur'da Tuğrul Bey adına "melikü'l-mülük" unvanı ile hutbe okundu. Tuğrul Bey, Nişâbur'da Sultan Mesud'un tahtına oturarak şehrin ileri gelenlerini kabul etti. Bu sırada Halife Kâim-Biemrillâh, Irak'taki Oğuz beyleriyle Tuğrul ve Çağrı beylere elçiler göndererek yağma ve tahripten vazgeçmelerini istedi. Tuğrul Bey ile eniştesi Rey hâkimi Kızıl Bey halifenin elçisine onun isteğini yerine getireceklerini bildirdiler.

Sultan Mesud, Selçuklular'ın faaliyetlerine son vermek için 300 fülle donatılmış 50.000 süvari ve piyadeden oluşan ordunun başında Gazne'den Belh'e geldi (Cemâziyelevvel 430 / Şubat 1039). Belh civarında Ulyââbâd denilen yerde Çağrı Bey'i bozguna uğrattıktan sonra bütün kuvvetlerini toplayarak Selçuklular'a karşı yürüdü. Çağrı Bey'in uğradığı yenilgi ve Mesud'un kalabalık bir orduyla üzerlerine gelmekte olduğunun duyulması Tuğrul Bey ile diğer bazı beylerin cesaretini kırmıştı. Bunlar, yapılan toplantıda askeri iyi donatılmış olan Sultan Mesud ile mücadelede başarı göstermenin güç olduğunu, buna karşılık Cürcân'a ve İrâk-ı Acem'e gidilirse bu yerlere kolayca sahip olunabileceğini ve oradan Rum ülkesine (Anadolu) akınlar yapmanın mümkün olacağı görüşünü savundular. Çağrı Bey, bu görüşe karşı çıkarak buradan gidildiği takdirde Sultan Mesud'un arkadan geleceğini söyledikten sonra Gazneli ordusunun zayıf taraflarını anlattı ve onlarla savaşılmasını istedi. Toplantıda bulunanlar Çağrı Bey'in görüşüne katılınca savaşa karar verildi. Serahs çölünde yapılan savaşta Gazneliler galip geldi (2 Şevval 430 / 27 Haziran 1039). Ancak kesin bir zafer kazandığına inanan Sultan Mesud kısa bir süre sonra Selçuklular'ı tekrar karşısında buldu. Gerçekte Selçuklular'ın kaybı az olduğu gibi ağırlıkları da güvenli bir yerdedi. Tekrar başlayan çarpışmalar Gazneli ordusunu perişan duruma düşürdü. Vezirin görüşüne uyularak Selçuklular'a barış teklif edildi. Selçuklular bu teklifi kabul etmelerine rağmen zaptettikleri şehirleri boşaltmadılar ve Herat'a

elçi gönderdiler. Sultan Mesud, Selçuklular'ı 431 yılının ilk aylarında (Kasım-Aralık 1039) Ferâve çölüne kadar takip etti. Selçuklular savaşmayıp sürekli geri çekildiler. Bu sırada her iki taraf ve özellikle ağır teçhizatlı Gazneli ordusu çok sıkıntı çekti. Sultan Mesud önemli bir başarı göstermeden Nişâbur'a döndü (Rebîülâhîr 431 / Ocak 1040). Halife ona Oğuzlar'ın çıkardığı olaylara son verinceye kadar Horasan'da kalmasını, ardından Irâk-ı Acem bölgesiyle ilgilenmesini tavsiye etti.

Bahar aylarında Nişâbur'dan çıkan Sultan Mesud Serahs'a ulaştığında büyük bir kıtlıkla karşılaştı. Devlet adamlarının Herat'a gidip bir müddet orada kaldıktan sonra dönülmesi teklifini kabul etmeyip Merv üzerine yürüdü. Bir süre gittikten sonra askerinin perişan durumda olduğunu gördüğü halde yolundan dönmeydi. Kalabalık Gazne ordusunun gözde askerini Türkler'den oluşan hassa askeri teşkil ediyordu. Ayrıca Türk asıllı olan emirlerin maiyet as-

kerleri de Türk asıllıydı. Bundan başka Deylemlî, Arap, Kürt ve Hintliler'den oluşan birlikler sefere katılmıştı. Sultan Merv'e yaklaştıkça Selçuklular'la savaşmak için verdiği kararın ne kadar isabetsiz olduğunu anlamaya ve Selçuklu ordusuna karşı zafer kazanacağından şüphe etmeye başladı. Nihayet iki ordu Merv yakınlarındaki Dandanakan Kalesi önünde karşılaştı. Gazne Türk hassa ordusuna mensup bir grubun Selçuklular'a katılmasının ardından yapılan şiddetli bir hücum sonucunda Gazneli ordusu bozguna uğrayarak kaçmaya başladı. Üç gün devam eden savaş neticesinde Selçuklular kesin bir zafer kazandı (8 Ramazan 431 Cuma / 23 Mayıs 1040). Gazne ordusunun bütün ağırlığı savaş meydanında kaldı. Sultan Mesud 100 kişilik maiyetiyle kaçıp canını zor kurtarabildi. Tuğrul Bey bir tahta oturdu ve Horasan emiri olarak selâmlandı. Dandanakan zaferinden sonra Çağrı Bey Merv'de kaldı, Tuğrul Bey Nişâbur'a, amcaları Mûsâ Yabgu Herat'a gitti.

I. BÜYÜK SELÇUKLULAR (1040-1157)

A) Tarih. Dandanakan zaferinin ardından Tuğrul Bey, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ilk hükümdarı oldu (1040-1063). Sultan Tuğrul devrin geleneklerine uygun olarak çevredeki ülke hükümdarlarına fetihnameler gönderdi. Merv'de yapılan kurultayda alınan kararla Ebû İshak el-Fukkâî, Tuğrul Bey'in elçisi sıfatıyla Bağdat'a gönderildi. Tuğrul Bey halifeye yazdığı mektupta Horasan'da adaletle hükmedeceğini ve emirü'l-mü'mininine sadâkatten ayrılmayacağını ifade ediyordu. Eski Türk devlet geleneğine göre Selçuklular'ın hâkim olduğu topraklarla ileride fethedilmesi planlanan ülke ve şehirler hânedan mensupları arasında paylaştırıldı. Serahs ve Belh'in dahil olduğu Ceyhun ile Gazne arasındaki bölge, merkezi Merv olmak üzere Çağrı Bey'e, Herat merkez olmak üzere Büst ve Sistan yöresi Mûsâ Yabgu'ya verildi. Başşehir Nişâbur'da kalan Tuğrul Bey, Irak ve batı topraklarını aldı.

Selçuklular

İbrâhim Yinal'a Kuhistan, Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'a Cürcân ve Damgan, Çağrı Bey'in oğlu Kavurd Bey'e Kirman ayrıldı. Bunlar Tuğrul Bey'e tâbi olacaktı. Çağrı Bey ile Tuğrul Bey hayatlarının sonuna kadar birbirleriyle iyi geçindiler. Bunda en önemli etken Tuğrul Bey'in çocuğunun olmamasıdır.

Bulunduğu bölgede uzun süre Gazneliler'le mücadele eden Çağrı Bey bu mücadeleye sonucunda Belh, Tohâristan, Tirmiz, Velvâliç, Kubâdiyan, Vahş şehirlerini ülkesine kattı ve Gazneli Hükümdarı İbrâhim ile barış antlaşması imzaladı (451/1059). Buna göre her iki taraf ellerinde bulunan yerleri koruyacak ve birbirlerinin topraklarına saldırmayacaktı. Gazne Hükümdarı Mevdûd'un teşvikiyle Tirmiz'i eline geçirip Belh'i almak için Ceyhun'u geçen Karahanlı Hükümdarı Arslan Han, Çağrı Bey'in oğlu Alparslan'a yenilip geri döndü. Daha sonra Çağrı Bey ile Arslan Han arasında barış yapıldı.

Hârizmşah Altuntaş'ın oğlu İsmâil, Hârizm'i Emîr Şah Melik'in elinden kurtarmak için Çağrı ve Tuğrul beylerden yardım istedi. Şah Melik'in Çağrı Bey ve İsmâil'i Hârizm'de yenilgiye uğratması üzerine Tuğrul Bey, Şah Melik'e karşı yürüyerek onu mağlûp etti (434/1042-43). Şah Melik, metbuu Gazne Hükümdarı Mevdûd'un yanına giderken yakalanıp Çağrı Bey'e teslim edildi. Çağrı Bey, Selçuklu hânedanının bu acımasız düşmanını öldürttü (1043). Hârizm, sonraları Gazne Hükümdarı Mevdûd'un varisiyle Kıpçak Emîri Haşkâ (?) adlı birinin eline geçti. Ancak Çağrı Bey'e mukavemet edemeyip kaçınca burası da Çağrı Bey'in ülkesine katıldı. Ardından Çağrı Bey oğullarından Kavurd'u Kirman'ın fethiyle görevlendirdi. Bir rivayete göre Receb 451'de (Ağustos-Eylül 1059), diğer bir rivayete göre Safer 452'de (Mart-Nisan 1060) yetmiş yaşlarında vefat eden Çağrı Bey büyük bir kumandan, dirayetli bir siyaset adamıydı.

433 (1041-42) yılında Cürcân'ı alan Tuğrul Bey 434'te (1042-43) Hârizm'i Şah Melik'in elinden kurtardı ve aynı yıl Rey'i devletinin merkezi yaptı. Daha sonra Hemedan'ı aldı, İsfahan hâkimini vergiye bağladı. 439 (1047-48) yılında Büveyhî Hükümdarı Ebû Kâlicâr ile barış antlaşması imzaladı ve onun kızıyla evlendi. Çağrı Bey'in kızlarından birini de Ebû Kâlicâr'ın oğlu Ebû Mansûr ile evlendirdi. Mûsâ Yabgu'nun oğlu Hasan 1047'de yılı Bizans ucunda pusuya düşerek şehid olmuştu. Ertesi yıl Tuğrul Bey'in anne bir kardeşi İbrâhim

Yinal, Pasinler ovasında Bizans ordusunu yenip Hasan'ın öcünü aldı ve zengin bir ganimetle geri döndü. 443'te (1051) İsfahan'ı ülkesine katan Tuğrul Bey, 446 (1054) yılında Azerbaycan ve Arrân emirlerini kendine tâbi kıldıktan sonra Bizans topraklarına girerek Malazgirt Kalesi'ni kuşattı. Ancak kışın yaklaşması üzerine kuşatmayı kaldırıp Azerbaycan'a döndü. Kuşatma esnasında Selçuklu akıncıları Bayburt üzerinden Trabzon'a kadar ulaştı.

Tuğrul Bey, Halife Kâim-Biemrillâh'ın davetiyle Bağdat'a gitti (25 Ramazan 447 / 18 Aralık 1055). Tuğrul Bey Bağdat'a varmadan halife onun adını hutbelerde okutmaya başlamıştı. Bu sırada Bağdat'ta bulunan Büveyhîler'e mensup Türk memlûkleri, Deylemliler ve halk Selçuklu askerlerine karşı düşmanca davrandılar. Sultan, bu olayları Büveyhî Hükümdarı el-Melikü'r-Rahîm Hüsrev Firûz'un tahrik ettiğini düşünerek onu yakalatıp bir kalede hapsedirdi, ardından Rey'e gönderdi. el-Melikü'r-Rahîm'in aynı yıl bu şehirde vefat etmesiyle Büveyhîler hânedanının siyasi hâkimiyeti sona ermiş oldu. Muharrem 448'de (Nisan 1056) halife ile Çağrı Bey'in kızı Hatice'nin nikâhları kıyıldı. Zilkade 449'da (Ocak 1058) halife yapılan bir törende Tuğrul Bey'e yedi siyah hil'at giydirdi; bu, cihan hükümdarlığının Selçuklu hükümdarına tevcihi demektir. Ayrıca ona "melikü'l-meşrik ve'l-mağrib" unvanını verdi. Aynı yıl İbrâhim Yinal sultana isyan etti. Tuğrul Bey, Yinal'ın sekiz aydan fazla süren isyanını yeğenleri Alparslan ve Kavurd Bey'in yardımlarıyla bastırabildi. İbrâhim Yinal yayının kirişi ile boğularak öldürüldü (9 Cemâziyelâhîr 451 / 23 Temmuz 1059). Bu sırada Bağdat, halifeye isyan etmiş olan Büveyhî kumandanı Türk asıllı Arslan Besâsîri ile müttefikli Musul Emîri Kureyş b. Bedrân tarafından işgal edildi. Halife Hadîse şehrine götürüldü ve sarayı yağmalandı. Bağdat'ta Fâtımî halifesi adına hutbe okutuldu. Tuğrul Bey harekete geçip halifenin Bağdat'a getirilmesini sağladı,

Arslan Besâsîri yakalanıp öldürüldü (Zilhicce 451 / Ocak 1060). Tuğrul Bey, Halife Kâim-Billâh'ın kızı Seyyide Hatun ile Şâban 454'te (Ağustos 1062) nikâhlandı, ancak düğün ertesi yıl yapılabildi (Safer 455 / Şubat 1063). Sultan aynı yıl Rey'de vefat etti (8 Ramazan 455 / 4 Eylül 1063). Tuğrul Bey âdil, şefkatli, dürüst, cömert ve dindar bir hükümdardı.

Tuğrul Bey çocuğu olmadığı için Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı veliaht tayin etmişti. Ölümünde Vezir Amîdülmülk el-Kündürî, Süleyman'ı hükümdar ilân etti. Ancak Alparslan kardeşinin hükümdarlığını tanımayıp Merv'den ayrıldı ve Kazvin'de kendini sultan ilân edip adına hutbe okuttu. Başşehir Rey'e gelerek kendini sultan ilân etmiş olan Kutalmış'ı Damgan civarında mağlûp etti ve Rey'e gidip tahta oturdu. Kündürî'nin yerine Nizâmülmülk'ü vezir tayin etti. Alparslan, babası Çağrı Bey'in hâkim olduğu topraklarla amcası Tuğrul Bey'in hâkimiyetindeki yerleri birleştirerek Ceyhun'dan Dicle'ye kadar uzanan büyük bir imparatorluğun hükümdarı oldu. Ardından amcasının evlendiği Seyyide Hatun'u Bağdat'a gönderdi. Gerek bundan gerek şahsî isteklerinin kabul edilmesinden çok memnun kalan halife topladığı bir mecliste Alparslan'ı tantanalı bir şekilde sultan ilân etti (7 Cemâziyelevvel 456 / 27 Nisan 1064). Bu sırada Doğu Anadolu'da bulunan Sultan Alparslan, oradaki ve Gürcistan'daki birçok kale ve şehirle Bizans'a tâbi Arpaçayı kıyısındaki müstahkem Ani şehrini alıp Gürcü Kralı Bagrat'ı vergiye bağladıktan sonra geri döndü. Halife, bu başarılarından dolayı Alparslan'a ve yanındaki askerlere teşekkür içeren bir beyannâme neşretti. Sultan, 458 (1066) yılında Hazar deniziyle Aral gölü arasındaki Üstyurt'ta güvenliği sağlamak ve Hârizm'den İtil (İdil) havzasına gidip gelen ticaret kervanlarını korumak için sefere çıktı. Başarılı bir seferin ardından Hârizm'e döndü. Alparslan 1067 yılında yeniden Bizans ve Gürcistan sınır-

Tuğrul
Bey adına
447 (1055)
yılında
Rey'de basılan
dinar
(Yapı ve Kredi
Bankası
Sikke
Koleksiyonu,
nr. 8183)

larında görüldü. Bizans'a ait Kars fethe edildi. Gürcü kralı Selçuklular'a tâbi oldu. Sultan Alparslan devrinde Anadolu'ya akınlar daha çok Sâlâr-ı Horasan unvanlı kumandanın idaresinde yapıyordu. Bizans'ta imparatorluğun başına, gittikçe artan Türk akınlarına son vereceğine inanılan kumandanlardan Romanos Diogenes getirildi.

462 (1070) yılında Fâtımî halifesinin veziri Mısır'ı teslim edeceğini bildirerek Alparslan'ı bu ülkeye davet etti. Alparslan, Diyarbakir yoluyla Suriye'ye giderken Halep Hükümdarı Mirdas oğlu Mahmud şehrin kadısını sultanı karşılamak için gönderdi. Alparslan, Halep önünden ayrılıp Mısır'a gitmekte olduğu sırada Romanos Diogenes'in çok kalabalık bir orduyla seferine çıktığı haberi geldi. İki hükümdar Malazgirt ovasında karşılaştı (27 Zilkade 463 / 26 Ağustos 1071). Alparslan, Bizans ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı. Malazgirt zaferi Anadolu'nun Türkler tarafından fethini sağladı ve burası Oğuz Türkleri'nin yurdu oldu (bk. MALAZGİRT MUHAREBESİ). Sultan ertesi yıl Ceyhun taraflarında bir cinayete kurban gitti (24 Kasım 1072). Çağdaş tarihçiler Alparslan'ı tarihin en büyük hükümdarlarından biri olarak nitelmişler, onu kudret ve haşmetin gerçek temsilcisi saymışlardır.

Alparslan'ın ölümünün ardından yerine veliaht tayin ettiği oğlu Melikşah geçti. Abbâsî halifesi 8 Receb 465'te (20 Mart 1073) Sultan Melikşah adına hutbe okuttu. Melikşah'ın genç yaşta tahta çıkmasını fırsat bilen Karahanlılar ve Gazneliler, Selçuklu topraklarına saldırdıkları başta Kavurd olmak üzere bazı hânedan mensupları tahtta hak iddia ederek ayaklandılar. İsyanların bastırılmasından sonra Melikşah'ın itibarı bir kat daha arttı. Halife Kâim-Biemrillâh ona hükümdarlığını tasdik ettiğini bildiren bir menşur ve sancak gönderdi (2 Safer 466 / 7 Ekim 1073). Sultan Melikşah, Alamut Kalesi'ni işgal ederek orada bir Nizârî-İsmâîlî devleti kuran (483/1090) Hasan Sabbah ve Bâtınîler'le mücadeleyi bir devlet politikası haline getirdi. Ancak Alamut'u ele geçirip ülkedeki Bâtınî faaliyetlerine son veremedi. Veziri Nizâmülmülk hem askerî hem ilmi açıdan mücadele ettiği Bâtınîler tarafından öldürüldü (485/1092). Sultan bu olaydan yaklaşık bir ay sonra Bağdat'ta vefat etti (16 Şevval 485/19 Kasım 1092). Melikşah dönemi Selçuklu İmparatorluğu'nun sınırlarının en geniş olduğu devirdir. Selçuklu İmparatorluğu Kâşgar'dan Ege adalarına, Aral gölü ve Kafkasya'dan Yemen ve

Aden'e kadar uzanıyordu. Karahanlılar gibi büyük bir devlet de imparatorluğa bağlı bulunuyordu. Melikşah devri müslüman ve gayri müslim tarihçiler tarafından bir adalet devri olarak nitelendirilir. Urfalı Ermeni tarihçisi Mateos onun ölümünün bütün dünyayı mateme boğduğunu söylemektedir. Selçuklu devlet teşkilâtı Melikşah zamanında Nizâmülmülk'ün de gayretiyle mükemmel bir şekil aldı, ilmi ve kültürel faaliyetler zirveye ulaştı. Nizâmiye medreseleri dünya çapında şöhrete kavuştu. İktisadî ve ticarî hayatta büyük gelişmeler oldu, imar faaliyetleri yaygınlaştı.

Melikşah'ın ölümünün ardından hânedan mensupları arasında saltanat mücadelesi başladı. Melikşah'ın en büyük oğlu Berkıyaruk, Nizâmülmülk'e bağlı gulâmlar tarafından Rey'de sultan ilân edildi (485/1092). Berkıyaruk taraftarlarının gayretleri sonucunda, çocuk yaşta oğlu Mahmud'u tahta çıkarmak isteyen ve parayla Türk emirlerinin önemli bir kısmını elde eden Terken Hatun barışa mecbur bırakıldı. Buna göre İsfahan ve Fars eyaletleri Terken Hatun ile oğlu Mahmud'a bırakılıyor, Berkıyaruk diğer eyaletlerde sultan olarak tanınıyordu (486/1093). Berkıyaruk'un dayısı Azerbaycan Meliki İsmâil b. Yâkûtî, Terken Hatun'un kıskırtmasıyla yeğenine karşı isyan etti, ancak başarılı olamayıp hayatını kaybetti (Şâban 486 / Eylül 1093). Bu olaydan sonra Bağdat'a giden Berkıyaruk, Halife Muktedî-Biemrillâh tarafından "Rûkneddin" lakabıyla sultan ilân edildi ve adına hutbe okundu (487/1094). Terken Hatun ile oğlu Mahmud'un aynı yıl içinde ölümünün ardından Berkıyaruk, Suriye Selçuklu hükümdarı amcası Tutuş ile mücadeleye girişti. Tutuş, Rey civarında meydana gelen savaşta askerlerinden bir kısmının karşı tarafa geçmesi yüzünden yenildi ve savaş meydanında hayatını kaybetti (Safer 488 / Şubat 1095). Horasan'da bazı isyan girişimleri olduysa da bunlar kolaylıkla bastırıldı. Bu saltanat mücadeleleri sırasında Haçlılar, Kılıcarslan'ı Anadolu'da (1097), Kürboğa'yı Antakya önünde (1098) bozguna uğrattıktan sonra Suriye kıyılarına geçip Kudüs'ü ele geçirdiler (1099). Tutuş'un bertaraf edilmesinin ardından Berkıyaruk'un karşısına bu sefer Arrân meliki olan kardeşi Muhammed Tapar çıktı. İki kardeş birbiriyle beş defa çatıştı. Hoy şehrinin önündeki son çatışmada (8 Cemâziyelâhir 496 / 19 Mart 1103) Tapar yenilip Ahlat'a gitti. Ertesi yıl taraflar arasında barış imzalandı. Buna göre Hârizm, Horasan Muhammed Tapar'ın öz kardeşi Sencer'in, İrâk-ı Arab ve İrâk-ı Acem, Fars, Hûzistan

Berkıyaruk'un, Arrân, Azerbaycan, Doğu ve Güneydoğu Anadolu, el-Cezîre ve Suriye Muhammed Tapar'ın hâkimiyeti altında bulunacaktı. On iki yıl süren bu saltanat mücadelesi yüzünden Haçlılar amaçlarına ulaşmış, Anadolu Selçuklu Devleti önemli toprak kayıplarına uğramış, Bâtınîler ortadan kaldırılmayacak bir kuvvet haline gelmiş, memlûk asıllı beylerin hükümdarlarına karşı bağılılıkları zayıflamış ve imparatorluk çöküş devrine girmiştir.

Rebîülâhir 498'de (Aralık 1104) vefat eden Berkıyaruk'un küçük yaşta oğlu Melikşah'ı bertaraf ederek tahta geçen Muhammed Tapar, Selçuklu İmparatorluğu'nu yeniden birleştirmeyi başardı. Muhammed Tapar, 500 (1107) yılında İsfahan civarındaki Şahdiz (Dizkûh) Kalesi'ni zapt ederek içindeki Bâtınîler'in hepsini öldürttü. Bâtınî merkezi Alamut, Anuş Tegin Şirgîr tarafından kuşatıldı, ancak alınmadı. Bu dönemde Karahanlılar'la Selçuklular arasındaki münasebetler zaman zaman bozulmakla beraber Karahanlılar Selçuklular'ı metbu tanımaya devam etti. Gazneli Sultanı III. Mesud devrinde (1099-1115) Gazneli-Selçuklu ilişkilerine barış hâkim oldu. Muhammed Tapar, Gazneliler arasındaki taht kavgalarına müdahale ederek Behram Şah'ın sultan ilân edilmesini sağladı, böylece Gazneliler'i de kendine tâbi kıldı (511/1117). Sultan Muhammed Tapar 24 Zilhicce 511'de (18 Nisan 1118) vefat etti. Kendisine Alparslan'ı örnek alan Sultan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na eski itibarını kazandıran hükümdar olarak kabul edilir.

Muhammed Tapar'ın ölümü üzerine yerine geçen oğlu Mahmud, 13 Muharrem 512'de (6 Mayıs 1118) Abbâsî Halifesi Müstazhir-Billâh tarafından sultan ilân edildi ve adına hutbe okundu. Ancak Horasan meliki olan amcası Sencer onun hükümdarlığını tanımayıp Haziran 1118'de sultanlığını ilân etti. Sâve civarında yapılan meydan savaşında Mahmud yenildi (2 Cemâziyelâhir 513 / 10 Eylül 1119). Halife Müstazhir-Billâh, Bağdat'ta Sultan Sencer adına hutbe okutmaya başladı. Sultan Sencer özellikle annesi Seferiyye Hatun'un ricasıyla Mahmud'u bağışladı ve Şâban 513'te (Kasım 1119) yapılan antlaşmayla babası Muhammed Tapar'ın doğrudan yönettiği toprakların bir kısmını ona bıraktı. Böylece Irak Selçuklu Devleti kurulmuş oldu.

Sultan Sencer, Selçuklular arasındaki saltanat mücadelelerini fırsat bilerek halifelikli siyasi olarak güçlendirmek isteyen Müstazhir-Billâh ve oğlu Râşid-Billâh'ın başa-

rızsızlığa uğratılmasında önemli rol oynadı. Gazneliler Devleti'ni tekrar Büyük Selçuklular'a tâbi kıldı. Fakat Budist Karahitaylar'ın Mâverâünnehir'de hâkimiyet kurmalarına engel olmadı. Yirmi yılı meliklik olmak üzere altmış yıla yakın hüküm süren Sencer, hükümdarlığının son yıllarında kendi öz kavmi Oğuzlar'ı cezalandırmak isteyen yenilgiye uğrayıp (Muharrem 548 / Nisan 1153) onların elinde üç yıl esir kaldı. Ramazan 551'de (Ekim-Kasım 1156) esaretten kurtulduktan kısa bir süre sonra öldü (14 veya 24 Rebûlevvel 552 / 26 Nisan veya 6 Mayıs 1157). Sencer'in ölümüyle Büyük Selçuklu Devleti tarih sahnesinden çekilmiş oldu. Büyük Selçuklu devlet teşkilâtı onun döneminde en ileri seviyeye ulaşmış, Sencer, Sultan Melikşah ile birlikte örnek hükümdar olarak gösterilmiştir. Devlet teşkilâtına dair resmî vesikalari içeren müşşeat mecmualarının çoğu bu döneme aittir.

Ön Asya'yı Orta Asyalı kavimlere Selçuklular açmıştır. Moğol devri tarihçilerinden bazıları Moğollar'ın Ön Asya'ya Oğuz Türkleri'nin açtığı kapıdan girdiklerini belirtir. Selçuklular, Anadolu'yu Oğuz Türkleri'nin vatani yapmışlardır. Böylece, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu müslümanlardan alarak sınırlarını doğuda Arpaçay'ına, güneyde Suriye'de Lazkiye şehrinin ötesine kadar götürmüş olan Bizans'ın Suriye'nin geri kalan kısmıyla Mısır'ı ülkesine katması tehlikesi Selçuklular sayesinde tamamen ortadan kaldırılmıştır. Getirdikleri siyasi istikrar ve uyguladıkları âdil idare sayesinde Selçuklu hâkimiyeti altındaki İran, Irak, Suriye ve Anadolu sosyal ve ekonomik açıdan ileri bir duruma yükselmiştir. Anadolu'nun İslâm dünyasına katılması ve Selçuklular'ın ticarî politikalarıyla Karadeniz'in kuzeyindeki ülkelerin ticaret yolu açılmış, İpek yolu ticareti çok gelişmiştir. Anadolu'dan, Horasan'dan ve Irak-ı Acem'den Kirman'a gelen kervanlar mallarını Kirman limanlarından Hindistan, Çin ve diğer yerlere götürüyordu. Sünnîlik, İran'da Selçuklular sayesinde hâkim bir mezhep durumuna gelmiştir. Selçuklular, çeşitli şehirlerde medreseler inşa ederek ve âlimlere değer vererek ilmin ve kültürün gelişmesine önemli rol oynamıştır.

İbnü'l-Esir, Selçuklu sultanlarının ölümü dolayısıyla değerlendirmeye yaparken onlardan övgüyle söz eder. Kirman tarihi müellifi Efdalüddin Ebû Hâmid, Selçuklu hânedanını "hânedân-ı mübârek" diye tanımladıktan sonra, "Kocamış dünya onların bayraklarının görünmesiyle gençlik tazeliğine kavuştu, dünya ekinliği onların dir-

liği olunca en mükemmel şekilde mâmur oldu" der. Zahîrüddîn-i Nisâbü'rî, Sadred-din Ali b. Nâsır el-Hüseynî, Muhammed b. Ali er-Râvendî, Reşîdüddin Fazlullah ve Hamdullah el-Müstevfî de Selçuklular'ı över. Hamdullah el-Müstevfî, İslâm hânedanından her birinin birkaç ayba buluşmuş olduğunu, Selçuklular'ın ise bütün bu ayıplardan uzak bulunduğunu ifade ettikten sonra onların temiz inanlı, hayır sahibi ve halka karşı şefkatli olduklarını söyler.

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ HÜKÜMDARLARI

Tuğrul Bey	431/1040
Süleyman	455/1063
Alparslan	455/1063
I. Melikşah	465/1072
Berkyaruk	485/1092
II. Melikşah	498/1104
Muhammed Tapar	498/1105
Sencer	511-552/1118-1157

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed b. Abdülcebbar el-Utbi, *et-Târîhu'l-Yemîni* (Ahmed el-Menîni, *Fethu'l-vehbi 'alâ târihi Ebî Naşr el-'Utbi* içinde), Kahire 1286, I-II; Gerdîzi, *Zeynü'l-ahbâr* (nşr. Abdülhay Habîbî), Tahran 1347 hş.; Beyhakî, *Târîh* (Behmenyâr); a.e. (nşr. Kâsim Ganî – Ali Ekber Feyyaz), Tahran 1324; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Köymen); İbnü'l-Kalânîsi, *Târîhu Dumaşk* (Amedroz); *Azîmî Tarihi: Selçuklularla İlgili Bölümler*: h. 430-538 (nşr. ve trc. Ali Sevim), Ankara 1988; Zahîrüddîn-i Nisâbü'rî, *Selcûknâme* (nşr. A. H. Morton), Warminster 2004; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, VIII-IX; Râvendî, *Râhatü's-şudûr*; a.e. (Ateş), I-II; *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye*; a.e. (Lugal); İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX-XII; Bûndârî, *Zübdetü'n-Nuşra*; a.e. (Burslan); Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Ali Sevim), Ankara 1968; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-haleb*, II, bk. İndeks; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I-VIII, tür.yer.; Zekeriyây b. Muhammed el-Kazvîni, *Âşârü'l-bilâd*, Beyrut, ts. (Dârü Sâdir), tür.yer.; Ebül-Ferec, *Târîh*, I-II; Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmi'ü'l-tevârih* (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, I; Müstevfî, *Târîh-i Güzide* (Nevâî); *Urfuli Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (nşr. ve trc. H. D. Andreasyan), Ankara 1962; Ahmed b. Mahmûd, *Selcûknâme* (haz. Erdoğan Merçil), İstanbul 1977, I-II; Necmeddin Ebû'r-Recâ Kummi, *Târîhu'l-vüzerâ'* (nşr. M. Takî Dânişpejûh), Tahran 1363 hş.; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (trc. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, bk. İndeks; Uzunçarşılı, *Medhal*, bk. İndeks; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953; Abbas İktbâl, *Ve-zâret der 'Ahd-i Selâftin-i Büzürg-i Selcûki* (nşr. M. Takî Dânişpejûh), Tahran 1338; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965; Hüseyin Ermin, *Târîhu'l-İrak fi'l-'aşri's-Selcûki*, Bağdad 1385/1965; *CHIr.*, V, tür.yer.; Abbas Perviz, *Târîh-i Selâcika ve Hârizmşâhân*, Tahran 1351 hş.; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Anka-

ra 1975-92, I-III; a.mlf., *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976; a.mlf., *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1982; K. Shimizu, *Bibliography on Seljuq Studies*, Tokyo 1979; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, İstanbul 1980; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I-III; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, Ankara 1990; a.mlf., "Malazgirt Savaşına Kadar Bizans'ın Askeri Durumu", *TD*, sy. 33 (1982), s. 133-146; Abdülkerim Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990; a.mlf., *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001; a.mlf., "Büyük Selçuklu'da Unvan ve Lakaplar", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, İstanbul 2008, s. 421-433; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1993; a.mlf., *Büyük Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi*, Ankara 2005; a.mlf., *Selçuklularda Hükümdarlık Âlâmetleri*, Ankara 2007; a.mlf. – Ali Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995; Ahmet Ocak, *Selçuklular'ın Dinî Siyaseti: 1040-1092*, İstanbul 2002; S. G. Agacanov, *Oğuzlar* (trc. Ekber N. Necef – Ahmet Annaberdiyev), İstanbul 2002; a.mlf., *Selçuklular* (trc. Ekber N. Necef – Ahmet Annaberdiyev), İstanbul 2006; M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi* (trc. H. D. Andreasyan, haz. Erdoğan Merçil), Ankara 2003; Coşkun Alptekin, "Selçuklu Pazarları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971, s. 435-574; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, 353-373. FARUK SÜMER

B) Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat. Selçuklular'da devlet hazinesinden faydalanan zümreler dışında kalan bütün halk reâyâ diye adlandırılıyordu. Reâyâ vergi ödemek, devlet otoritesine ve onu temsil edenlere itaat etmekle mükellefti. Devletçe resmen tanınmış mezhep ve tarikatlar dışındaki dinî zümrelere katılması, farklı akideler benimsemesi, nizam ve asayiş bozması ağır suçtu. Buna karşılık hükümdar da reâyânın can, mal ve namusunu korumakla mükellefti. Birçok resmî belgede reâyânın hükümdara Allah'ın bir emaneti olduğu vurgulanmış, bürokrat ve emirlerden onlara karşı âdil davranmaları, kendilerinden haksız taleplerde bulunmamaları istenmiştir (Müntecebüddin Bedî', s. 20, 23-24, 29, 41, 56). Siyasî hukuk bakımından birbirinden farksız olan bu çok geniş kitle içerisinde ekonomik ve sosyal bakımdan farklı sınıflar mevcuttu. Büyük Selçuklu Devleti üç büyük toplum katmanından oluşuyordu.

1. Göçebeler. Kalabalık kitleler halinde Ceyhun nehrini geçerek İran coğrafyasına giren Türkler'in önemli bir kısmını Oğuz boylarına mensup göçebe kabileler oluşturuyordu. Muhtemelen XIV. yüzyıl başlarında Anadolu'da hazırlanan anonim Oğuzca bir sözlükte Türk kelimesinin "köylü,